

УДК 316.1

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2021.2.23>

Ткаченко Маргарита Вікторівна
аспірантка факультету соціально-економічної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
вул. Пирогова 9, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-7459-4727

ОНТОЛОГІЯ РАСИЗМУ В ЗАРУБІЖНОМУ ДИСКУРСІ

Расизм як феномен суспільного життя і розвитку суспільств привертає увагу дослідників протягом довгого часу. Дослідження феномену расизму змінюються разом із поступом суспільств. Спочатку дискурс расизму з'являється у природничо-наукових дослідженнях, потім - у філософських, пізніше - в культурологічних і, нарешті, в соціологічних дослідженнях.

Авторка представляє українському науковому товариству широку палітру досліджень зарубіжних науковців із зазначеної тематики, оскільки феномен расизму як такий, незважаючи на всім зрозумілі причини й наслідки його появи та ганебність існування в сучасному суспільстві, яке позиціонує себе як культурне й освічене, наявний і понині.

У статті проаналізовано різні підходи щодо трактування расизму: біологічний (Карла Ліннея і Жоржа-Луї Леклерка де Бюффона), антропологічний (Поль Брока), відкритого расизму (Генрі Пратт), культурологічний (Елазар Баркан), ідеологічний (Нора Ратцель і Вільям Вілсон), політичний (Метью Клейр), юридичний (Рут Водак і Мартін Реісгл), соціологічний (Люсі Аллаїс, Вульф Д. Хунд, Алана Ленгін, Іммануїл Валлерстайн та Етьєн Балібар).

Як окрема соціальна проблема расизм досліджується, починаючи з 20-х років ХХ століття, що зумовлено зрушеннями в суспільній свідомості (Метью Клейр). Проте расизм ще не пов'язується із закономірностями системного соціального процесу. У 50-60-ті роки ХХ століття відбувається концептуальна зміна у ставленні до расизму. Цьому сприяє низка суспільних і суспільно-політичних рухів. З'являються наукові соціологічні теорії, які пояснюють тривале існування расизму.

Серед науковців, які розглядали расизм як ідеологію, був Вільям Вілсон. Він вважав, що сталі переконання щодо неповноцінності рас використовувалися задля раціоналізації та прописування (законодавчого закріплення) соціального становища пануючих та пригнічених груп. Рут Водак та Мартін Реісгл розглядають расизм ще ширше – і як політичну програму, і як правову норму, і як державну політику.

Нарешті в суспільстві останньої третини ХХ століття протест проти расизму стає відкритим і загальним, що дозволило Іммануїлу Валлерстайну назвати це антисистемним рухом. Саме в теорії Ім. Валлерстайна расизм розглянуто в економічному аспекті, що й пояснює стійкість існування цього феномену. Валлерстайн доводить, що расизм є наслідком класових відносин в умовах капіталізму. Расизм забезпечує відтворення економічної і соціальної залежності/вищості окремих груп населення, отже є засобом підтримання усталених соціально-економічних відносин.

Кінець ХХ століття ознаменувався появою теорій так званого нового расизму, що розглядають приховані дискримінаційні практики. Його проявами є культурний расизм та інституціоналізований расизм.

Ключові слова: *раса, расизм, біологічний расизм, культурний расизм, соціологія раси та етнічних відносин.*

Вступ. Розвиток сучасних суспільств позначений кількома суттєвими рисами: по-перше, глобалізацією, обумовленою утворенням єдиного світового економічного простору; по-друге, розвитком інформаційно-комп'ютерних технологій, що обумовлює зв'язки та відносини не лише на рівні держав і регіонів, але й на рівні окремих осіб (це призводить до суттєвої демократизації суспільних відносин та узгодження основних рис життя сучасних соціумів); по-третє, міграційними процесами, що, з одного боку, створює більш різноманітні та полікультурні суспільства, а з іншого – нівелює національні особливості. В умовах сучасних суспільних змін права людини й демократичні свободи розширюються та гарантуються як на міжнародному

рівні, так і на рівні держав. Однак ретельне дослідження сучасних соціальних феноменів доводить, що не можна передчасно стверджувати про подолання такого явища як расизм, неодноразово засуджений людством.

Феномен расизму вже давно є предметом філософського та правового дискурсу. Затверджено численні резолюції міжнародних організацій і створено законодавства, які засуджують расизм практично в кожній країні світу. Проте расизм змінює форми, види, ідеологію, тому нині має назву неорасизм. Сучасні соціологічні дослідження представляють широку аналітичну палітру причин стійкого існування расизму та появи неорасизму і форм його виявлення.

Мета нашого дослідження - представлення й аналіз дискурсу расизму на основі іноземних джерел.

Досягнення мети передбачає здійснення наступних **завдань**: 1) окреслити витоки дискурсу расизму; 2) дослідити особливості сучасних соціально-філософських концепцій расизму.

Передусім зазначимо, що **методологічною основою** дослідження є загальнонаукові методи теоретичного аналізу: формалізація, аксіоматика, аналіз, синтез; системний, діяльнісний і формацийний підходи.

Результати дослідження. З появою і розвитком класової системи суспільства й соціального розшарування виникли різні форми дискримінації. З розвитком європейського капіталізму та колоніальним захопленням інших континентів отримує право на існування така форма дискримінації як расизм.

Расизм як суспільний феномен має і давню історію, і теоретичне обґрунтування. Спочатку расизм ґрунтувався на біологічному підході (Біологічна систематика *Карла Ліннея* (1707–1778) і *Жоржа-Луї Леклерка де Бюффона* (1707–1788), XVIII століття). Карл Лінней запропонував поділ людей на п'ять груп залежно від їх типу характеру. Кожному типу характеру відповідав певний опис фізичних ознак [1]. Жорж-Луї де Бюффон класифікував усіх людей за біологічними ознаками відносно їх приналежності до рас: на першому місці для нього була європеоїдна раса, тоді як усі інші раси виникли від неї під впливом кліматичних умов і їжі [1]. Пізніше (середина XIX століття) расизм отримав підкріплення в антропології (*Поль Брока* (1824–1880) та інші) та доктринальне втілення в теорії *Джозефа Артура де Гобіно* (1816–1882). Поль Брока вважав, що кожній расі притаманний різний розмір черепа і, відповідно, мозку [1]. Артур де Гобіно виділяв три різних раси – чорну, жовту й білу, і серед них, за його твердженням, саме біла раса є більш пристосованою та культурно розвиненою [1]. У XIX–XX століттях расизм стає принагідним для різних інтерпретацій та застосувань політичного етосу.

Отже, первинні теорії і практики спиралися на ідеологію расизму, засновану на різному ставленні до людей та їх спільнот залежно від приналежності до цих груп (рас). Згідно з расистськими теоріями, люди різних рас розрізняються за біологічними ознаками та соціальною поведінкою. Расизм як ідеологія виник у добу колоніалізму, коли європейські держави окупували значні території і застосовували політику сегрегації. Спільним для всіх расистських теорій була теза про те, що одні раси є «повноцінними», інші – «неповноцінними».

Уперше термін «расизм» застосував американський вчений *Річард Генрі Пратт* у 1902 році в доповіді «Асоціація рас та класів необхідна для знищення расизму та класицизму», в якій позначив порушення прав афроамериканців із боку білих людей [2].

Дискурс феномену раси майже завжди містив не тільки обговорення фізичних характеристик, але й культурні та психологічні інтерпретації про походження людини і її потенціальні можливості. Раса, культура та мова вважалися різними вираженнями спадкової ідентичності [3, с. 38]. У 1920-х роках американський культурний антрополог *Франц Боас* та його послідовники першими висловилися за розділення понять «раси» та «культури» [4, с.34–37]. Британський науковець *Елазар Баркан* дійшов висновку, що робота культурних антропологів мала надзвичайно важливе значення для спростування расизму: «расові відмінності розглядаються в культурному плані, а не в біологічному відношенні, ксенофобія стала більш егалітарною, і чвари вже не ведуться в ім'я переваги однієї раси над іншою» [3, с. xii].

Після 1930 року термін «расизм» набув поширення на Заході та використовувався для позначення соціальної і політичної ідеології нацизму.

Науково обґрунтований расизм завжди розглядали як ідеологію сегрегації певних груп політики Німеччини часів фашизму, водночас пов'язуючи його з осмисленим ставленням людей до пригнічених груп. Як зазначає *Нора Ратцель*, «більшість ранніх спроб зрозуміти так званий «науковий расизм» (а також багато інших останніх спроб) зосереджені на явних проявах расизму. Вони розглядали расизм як специфічну ідеологію та практику, спрямовану на певні групи суспільства або, як у випадку фашистської Німеччини, на правлячу групу, яка потім вплинула на маси. У цих розповідях расизм завжди розглядається як свідомо, обдуману практику та ідеологію» [5].

З 20-х років ХХ століття науковці почали розглядати расизм як окрему соціальну проблему. Здійснюючи аналіз політики расизму та відповідного дискурсу в новітній історії (ХХ сторіччя), *Метью Клейр* виокремлює кілька періодів, що позначаються серйозними зрушеннями в суспільній свідомості. Ширшої уваги питання расизму набуває після Другої світової війни, коли деструктивні наслідки расизму проявилися повною мірою. Для цього періоду характерним є розгляд расизму в тісному зв'язку із соціологією і психологією. Тривав розгляд проблематики расизму в рамках стереотипів та упереджень. За висновком *Метью Клейра*, «расизм сприймали як сукупність явних переконань і поглядів на індивідуальному рівні, які були історичним слідом (на противагу системному соціальному процесу), що неминуче з часом зникає» [6].

Пізніше, в 50–60-ті роки ХХ сторіччя концептуально змінилося ставлення до расизму через низку таких суспільних і суспільно-політичних подій: рух за громадянські права в Америці та країнах Європи, посилення імміграції та економічний розвиток країн. *Метью Клейр* зазначає, що «расові упередження зменшувалися нерівномірно у Сполучених Штатах і в усьому світі, з'явилися теорії, що пояснюють, чому расизм, расова дискримінація і расова нерівність зберігаються, виникають або змінюють форму в деяких місцях більше, ніж в інших» [6].

У сучасній соціології теорії расизму розглядаються у взаємозв'язку з фактами расової дискримінації і расової нерівності. Дослідники розглядають расизм на трьох рівнях – індивідуальному, груповому та структурному – як процес, що підтримує расову нерівність і відбувається явними та прихованими шляхами.

Одним із перших розглянув расизм саме як ідеологію, а не теорію, американський соціолог *Вільям Вілсон*. Науковець визначає расизм як «ідеологію расового домінування», засновану на переконаннях, що певна визначена расова група є біологічно чи культурно неповноцінною. Такі переконання використовуються для раціоналізації чи визначення поведінки з расовою групою в суспільстві, а також для пояснення її соціального становища й досягнень» [7, с. 4 у 9].

Рут Водак і *Мартин Реісігл* розглядають расизм диференційовано, за ступенем юридичного статусу проявів [8, с. 175–176]. Їхня класифікація має чотири рівні, на яких може проявлятися расизм:

- а) побутова, виявляється в поведінці простих людей;
- б) політична програма;
- в) правова норма (зокрема визначення громадянства за кров'ю);
- г) державна політика (апартеїд та інші).

Визначення расизму в його сучасному розумінні дає *Люсі Аллаїс*, позначаючи цей феномен як форму дискримінації, стереотипів, антагонізму, за яких одна група відчуває себе вищою за іншу через стать, колір шкіри, расову чи національну приналежність або навіть акцент [9].

Представники сучасної науки по-різному розглядають расизм у соціології. Серед представників німецької школи *Вульф Д. Хунд* описує взаємозв'язок класичних і расистських теорій у «білій» соціології. У праці «Расизм у білій соціології: від Адама Сміта до Макса Вебера» *Вульф Хунд* зазначає, що расистські ідеології і твердження поширювалися в соціології через соціальний дарвінізм, розгляд раси як соціального конструкту Макса Вебера, «благородство» і «дикунство» рас в Адама Сміта. Науковець наголошує, що «соціологічна думка значною мірою сприяла модернізації расизму» і легітимізації політики колоніалізму Європейських імперій [10].

Австралійська дослідниця *Алана Ленгін* описує нехтування і відкидання впливу раси в соціологічних теоріях міграцій та соціальних меншин. У праці «Пострасова тиша» *Алана Ленгін*

відмічає відсутність концептуалізації раси під час опису міграції, етнічних груп чи меншин (МЕМ) в Європі: поле дослідження МЕМ характеризується «очевидною відсутністю раси як основного теоретичного обрамлення, яке дозволяє історизувати та розшифрувати наслідки міграції у західноєвропейських суспільствах» [10, с. 70]. Наприклад, у 58 статтях, присвячених цій тематиці, слово «національність» зустрічається частіше, ніж «штат», «країна», «міжнародний». Застосування критичного підходу до визначення раси за часів деколонізації Європи допоможе визначити расизм та колоніалізм як практики, обґрунтовані західноєвропейськими соціологами.

Після травневих подій 1968 року у Франції та інших країнах протест проти расизму стає відкритим і загальним, ініційованим найбільш дискримінаційними групами. Цей протест стає поширеним явищем на світовій політичній арені. *Іммануїл Валлерстайн* називає це анти-системним рухом, який включає такі нові суспільні рухи, як захисники середовища, фемінізм, періодичні протести етнічних меншин. Лише в теорії Ім. Валлерстайна расизм отримує пояснення стійкості існування – науковець показує економічну природу його коріння.

За своєю суттю та хронологічно расизм стає наслідком класових відносин за часів капіталізму. За І. Валлерстайном та *Етьєном Балібаром*, расизм добре виконує свою соціальну функцію – «відтворення соціальних спільнот, в яких діти із самого початку звикають до того, що в дорослому житті зможуть виконувати тільки певні ролі» [11]. Отже расизм стає засобом, за допомогою якого регламентується ставлення один до одного різних сегментів робочої сили в рамках тієї ж самої економічної структури.

Французький дослідник Етьєн Балібар справедливо звертає увагу на те, що расизм не може існувати без «соціальної структури дискримінації». Більше того, в сучасному світі така структура, вважає він, часто-густо задається державною політикою [12]. Етьєн Балібар зазначає, що расизм має три форми прояву: колоніалізм, дискримінація кольорового населення та антисемітизм. Для дослідника головним у конструюванні расової дискримінації є виділення однієї раси, яка переважає інші, та надання негативних і небажаних характеристик іншим, зокрема мігрантам, циганам, євреям. Він констатує, що «існує расизм проти меншин чи більшості, як у Південній Африці, та расизм проти колонізованих народів. Расизм знаходиться далеко від націоналізму, тому що побудова «раси» виходить за межі нації» [11].

У кінці ХХ століття з'являються теорії нового расизму, які досліджують приховані дискримінаційні практики. Одними з таких практик є неорасизм (або культурний расизм) та інституціоналізований расизм.

Неорасизм, культурний расизм – це синоніми, які позначають появу нового феномену, що мав своє втілення у дискримінації та маргіналізації певних груп населення шляхом визнання їхньої культури, релігії чи стилю життя неповноцінними.

Катерина Фройд зауважує, що «неорасизм виправдовує розбіжності між людьми забобонами переважно культурними, а не просто природними. У цьому розумінні корінні (західні) люди переважали би не обов'язково (лише) в біологічному плані, а через громадянські та культурні особливості своєї національної ідентичності» [13].

Американський соціолог Метью Клейр визначає інституціоналізований расизм таким чином: «Расистські ідеології та дискримінаційна практика вбудовуються в прийнятні як належне закони, політику та норми, які систематично (не) вигідні певним групам» [6]. Зазначені праці стануть метою наших наступних досліджень.

Висновки. Таким чином, дискурс расизму має давню багаторічну історію. Виникав він у різних наукових галузях, починаючи від природничих, та поступово переходив у площину економіко-політичного і соціологічного дискурсу.

Расизм як упередження або нетерпимість до «іншого» виник історично, разом із підкоренням одних (менш економічно розвинених та озброєних) країн іншими (озброєними та більш розвиненими економічно й політично). Для пояснення нерівності й обґрунтування політики расизму спочатку з'являються теорії із виправдання расизму, пізніше – такі, що засуджували його й намагалися знайти шляхи виходу із ситуації, що склалася.

Дискурс расизму змінювався із суспільним розвитком: спочатку він ґрунтувався на біологічних відмінностях, виправдовуючи політику колонізаторства, пізніше в сегменті культурної антропології з'явився дискурс, що вибудовував вищість однієї раси над іншою на основі культурного розвитку, який привносить у сутність дискурсу егалітарність. Культурно-антропологічний дискурс застосовувався задля виправдання нацизму.

У другій половині ХХ сторіччя расизм засуджується на рівні ідеології, але не зникає на рівні соціальних відносин. Це зумовлює появу досліджень, які розкривають феномен расизму в нових його формах, і з'являється термін «неорасизм». Дослідження кінця ХХ сторіччя, а також новітнього соціологічного дискурсу розглядають факти расової дискримінації на трьох рівнях (індивідуальному, груповому та структурному). В них здійснюється аналіз практик неорасизму з метою викриття та недопущення їх поширення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ashok S. The History of Race in Anthropology: Paul Broca and the Question of Human Hybridity. University of Pennsylvania, 2017. 74 с.
2. Demby G. The Ugly, Fascinating History Of The Word 'Racism' [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: <https://www.npr.org/sections/codeswitch/2014/01/05/260006815/the-ugly-fascinating-history-of-the-word-racism>.
3. Barkan E. The retreat of scientific racism. Changing concepts of race in Britain and the United States between the world wars. Cambridge: Cambridge University Press. 1992. 381 с.
4. Lieberman J. Playfulness. Its Relationship to Imagination and Creativity / Josefa Nina Lieberman. New York: Academic Press, 1997. 196 с.
5. Räthzel N. Developments in Theories of Racism in Europe's New Racism: Causes, Manifestations, and Solutions. New York/Oxford: The Evens Foundation. 2002. 265 с.
6. Clair M. Sociology of Racism. *The International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam: Elsevier. 2015. No2. С. 857–863.
7. Wilson W. J. The Bridge over the Racial Divide: Rising Inequality and Coalition Politics. Berkeley, CA: University of California Press. 1999. 175 с.
8. Wodak R., Reisigl M. Discourse and Racism: European Perspectives. *Annual Review of Anthropology*. 1999. No28. С. 175–199.
9. Allais L. Kant's Racism. *Philosophical Papers*. 2016. No45. С. 1–36.
10. Hund D., Lentin A. Racism and Sociology. Hamburg: Lit Verlag, 2015. Vol. 9. 240 с.
11. Balibar E., Wallerstein I. Race, Nation, Class: Ambiguous Identities. Wallerstein. London: Verso, 1991. 232 с.
12. Balibar E. Es gibt keinen Staat in Europa: Racism and Politics in Europe Today. *New Left Review*. 1991.
13. Froio C. Race, Religion, or Culture? Framing Islam between Racism and Neo-Racism in the Online Network of the French Far Right. *Caterina Froio. Perspectives on Politics*. 2018. No16. С. 696–709.

REFERENCES

1. Ashok, Samantha S. (2017). The History of Race in Anthropology: Paul Broca and the Question of Human Hybridity. *Anthropology Senior. Thesis Paper, University of Pennsylvania*. 74 p.
2. Demby, Gene (2014, January 6). The Ugly, Fascinating History Of The Word 'Racism'. *NPR.org*. <https://www.npr.org/sections/codeswitch/2014/01/05/260006815/the-ugly-fascinating-history-of-the-word-racism>
3. Barkan E. (1992) The retreat of scientific racism. Changing concepts of race in Britain and the United States between the world wars / Elazar Barkan. // Cambridge: Cambridge University Press. 381 p.
4. Lieberman, J. N. (1997) Playfulness. Its Relationship to Imagination and Creativity. New York: Academic Press. 196 p.
5. Räthzel, Nora. (2002) “Developments in Theories of Racism” in Europe's New Racism: Causes, Manifestations, and Solutions. The Evens Foundation. 265 p.
6. Clair, Matthew, and Jeffrey S. Denis. (2015) “Sociology of Racism” edited by James D. Wright. *The International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* 19. Pp. 857–863.

7. Wilson, W.J. (1999). *The Bridge over the Racial Divide: Rising Inequality and Coalition Politics*. University of California Press, Berkeley, CA. 175 p.
8. Wodak Ruth, Reisigl Martin. (1999) *Discourse and Racism: European Perspectives // Annual Review of Anthropology*. Vol. 28. P. 175–199.
9. Allais, L. (2016) *Kant's Racism*. *Philosophical Papers*. Pp. 1–36.
10. Hund D. Wulf. and Lentin Alana. (2015) *Racism and Sociology* edited. Hamburg: Lit Verlag. Vol. 9 no. 1, November.
11. Balibar Etienne, Wallerstein Immanuel. (1991) *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London: Verso. 232 p.
12. Balibar Etienne. (1991) *Es gibt keinen Staat in Europa: Racism and Politics in Europe Today // New Left Review*. No. 186.
13. Froio Caterina. (2018) *Race, Religion, or Culture? Framing Islam between Racism and Neo-Racism in the Online Network of the French Far Right. Perspectives on Politics*, 16(3), pp. 696–709.

Tkachenko Marharyta Viktorivna

Postgraduate Student at the Faculty of Socio-Economic Education

National Pedagogical Dragomanov University

9 Pyrohova str., Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0001-7459-4727

ONTOLOGY OF RACISM IN FOREIGN DISCOURSE

Racism as a phenomenon of social life and development of societies has attracted the attention of researchers for a long time. Intelligence related to the phenomenon of racism is changing as societies progress. The discourse of racism first appears in the natural sciences, then in the philosophical, later in the cultural studies, and finally in the sociological studies.

The author presents to the Ukrainian scientific society a wide range of investigations of foreign researchers on this topic, as the phenomenon of racism as such, despite the obvious causes and consequences of its appearance and the shame of existence in modern society, which positions itself as cultural and educational, continues to take place.

The article analyzes different approaches to the interpretation of racism: biological (Carl Linnaeus and Georges-Louis Leclerc, Comte de Buffon), anthropological (Paul Brock), open racism (Henry Pratt), culturological (Elazar Barkan), ideological (Nora Räthzel and William Wilson), political (Matthew Clair), legal (Ruth Wodak and Martin Reisigl), sociological (Lucy Allais, Wulf D. Hund, Alana Lentin, Immanuel Wallerstein and Etienne Balibar).

Racism is considered as a separate social problem in the early 1920s. and is associated with shifts in public consciousness (Matthew Clair). However, it is not yet connected with the laws of the systemic social process. In the 50-60's of the twentieth century. there is a conceptual change in attitudes towards racism. This is facilitated by a number of social and socio-political movements. There are scientific sociological theories that explain the long existence of racism.

Among the scholars who viewed racism as an ideology was William Wilson. He believed that strong beliefs about the inferiority of races were used to rationalize and prescribe (legislate) the social position of ruling and oppressed groups. Ruth Wodak and Martin Reisigl look at racism even more broadly – as a political program, as a legal norm, and as a state policy.

Finally, in society for the last third of the twentieth century. the protest against racism became open and general, which allowed Immanuel Wallerstein to call it an anti-systemic movement. It is in the theory of them. Wallerstein's racism is considered in the economic aspect, which explains the stability of this phenomenon. Wallerstein argues that racism is a consequence of class relations under capitalism. Racism provides a reproduction of economic and social dependence/superiority of certain groups of the population, and thus a means of maintaining established socio-economic relations.

The end of the twentieth century. marked by the emergence of theories of so-called new racism, which consider covert discriminatory practices. Its manifestations are cultural racism and institutionalized racism.

Key words: race, racism, biological racism, cultural racism, sociology of race and ethnic relations.